गजलकार देवी पन्थीका गजलहरूको अध्ययन र विश्लेषण

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय,
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम, नेपाली विभाग,
स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) द्वितीय वर्षको दसौं
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

ताराप्रसाद निरौला
नेपाली विभाग
स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) दोस्रो वर्ष (०६४-०६६)
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम
परीक्षा रोल नं.-१००३२ (२०६६/२०१०)
कक्षा रोल नं. २३

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय महेन्दरत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम, नेपाली विभाग अर्न्तगत स्नातकोत्तर तह दोस्रो बर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनको लागि विद्यार्थी ताराप्रसाद निरौलाले **"गजलकार देवी पन्थीका गजलहरूको अध्ययन र विश्लेषण"** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामको नेपाली विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मुकुन्दप्रसाद गुरागाँई
शिक्षण सह-प्राध्यापक
नेपाली विभाग
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस,
इलाम

मितिः २०६८/१२/०५

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

महेन्द्र रत्न बहुमुखी क्याम्पस

इलाम

पत्र संख्याः
चलानी नं.

ताराप्रसाद निरौलाद्वारा यस क्याम्पसको मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अर्न्तगत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष नेपाली विषयको दसौँ पत्रको प्रयोजनको लागि प्रस्तुत **"गजलकार देवी पन्थीका गजलहरूको अध्ययन र विश्लेषण"** शीर्षकको शोध प्रबन्धलाई नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिको प्रयोजनको निमित्त स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

....	....	....
सहप्रा. बुद्धिप्रसाद घिमिरे	होमनाथ सुवेदी	प्रा.मुकुन्दप्रसाद गुरागाँई
विभागीय प्रमुख	सहप्राध्यापक	शिक्षण सहायक
	मेचीवहुमुखी क्याम्पस भद्रपुर, झापा	शोधनिर्देशक
	बाह्यपरीक्षक	

मितिः २०६८/१२/२१

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले स्नातकोत्तर तह दशौं पत्रको प्रयोजनार्थ तयार पारेको हुँ । यसको लेखन मुकुन्दप्रसाद गुरागाईको कुशल निर्देशनमा सम्पन्न भएको हो । वहाँले यो शोधपत्र तयार गर्ने सन्दर्भमा आइपरेका समस्याहरूको निराकरणार्थ अत्यन्त संवेदशील भई अघि बढ्न उत्प्रेरित गर्नुका साथै विविध कार्यलाई थाँती राखी प्रर्याप्त समय दिनु भएकोमा सर्वप्रथम त वहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

यस शोधपत्रको विषय छनोट गर्ने कार्यमा सहयोग गर्नुका साथै शोधप्रस्ताव स्वीकृत गर्नु हुने मेरा आदरणीय गुरु तथा विभागीय प्रमुख बुद्धिप्रसाद घिमिरेप्रति म कृतज्ञ छु । विशेष सल्लाह एवम् आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराउनु हुने श्रद्धेय गजलकार देवी पन्थीप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

मेरो शोध कार्यमा सत्प्रेरणा प्रदान गर्दै सामग्री पहिचान र उपलब्ध गराइ दिनुहुने आदरणीय दाजु त्रिभुवन विश्वविद्यालयका प्राध्यापक श्री कुलराज निरौलाप्रति ऋणी छु । शोधपत्र तयार गर्न घरका सम्पूर्ण व्यावहारिक बोझ आफूले सम्हाली समय उपलब्ध गराउने श्रीमती पार्वता निरौला र शोधकार्यमा चासो राख्दै आफ्नो पढाइमा हौसला बढाउने छोरी मथुरा निरौलाप्रति अनि काठमाडौंका विविध साहित्यिक संघसंस्थान र पुस्तक पसलहरू चाहारेर सामग्री खोजी गरी यथाशिघ्र उपलब्ध गराइदिने छोरी मुना निरौलाप्रति हृदय साधुवाद छ । शुद्धसँग टाइपसेटिङ गरिदिने माङ्मालुङ्ग कम्प्युटर सिस्टमका कृष्ण लिम्बू र राजु रेग्मीप्रति हार्दिक धन्यवाद टक्र्याउन चाहन्छु ।

अन्त्यमा म यस शोधपत्रको समुचित मूल्यांकनका लागि म.र.व. क्याम्पस इलाम नेपाली विभागसमक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

शोधार्थी

ताराप्रसाद निरौला

नेपाली शिक्षण विभाग

मिति: २०६८/१२/०५ म.र.व.क्याम्पस, इलाम

शोधसार

शोधशीर्षक: गजलकार देवी पन्थीका गजलहरूको अध्ययन र विश्लेषण

शोधप्रयोजन : त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष म.र.व. क्याम्पस इलाम नेपाली विभाग दसौं पत्रको प्रयोजनको लागि ।

शैक्षिक सत्र : २०६५-२०६७

प्रस्तुत मिति : २०६८/१२/२०

यस शोधपत्रलाई जम्मा ६ परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ ।

पहिलो परिच्छेदमा **'शोधपरिचय'** राखिएको छ । यस परिच्छेदभित्र शोधशीर्षक, शोधकार्यको प्रयोजन, समस्या कथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, प्राक्कल्पना, शोधको औचित्य, शोधकार्यको सीमाङ्कन, सामग्री सङ्कलन र शोधविधि, शोध प्रबन्ध/शोधपत्रको रुपरेखा जस्ता उपशीर्षक राखेर चर्चा गरिएको छ ।

त्यसै गरी दोस्रो परिच्छेदमा **'साहित्यकार देवी पन्थीको जीवन वृतान्त र व्यक्तित्व'** मूल शीर्षक अन्तर्गत जीवन वृतान्त, देवी पन्थीको व्यक्तित्वको अध्ययन गरिएको छ ।

शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेद **'गजलको सैद्धान्तिक रुपरेखा'** शीर्षक राखिएको यस परिच्छेदमा गजलको परिचय, विषयवस्तु र गजल, गजलमा भावको स्थिति, रचना विधान, छन्द वा बहर भाषा प्रयोग आदिको चर्चा गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा **'देवी पन्थी पूर्वको नेपाली गजल परम्परा र पन्थीको गजल यात्रा'** मूल शीर्षक अन्तर्गत नेपाली साहित्यमा गजल प्रयोग हुनका मुख्य कारणहरू, नेपाली गजलको काल विभाजन, देवी पन्थीको गजल यात्रा, नेपाली गजलमा देवी पन्थीको योगदान आदिको चर्चा गरिएको छ ।

पाँचौ परिच्छेदमा **'गजलकार देवी पन्थीका गजलहरूको अध्ययन विश्लेषण'** मूल शीर्षक अन्तर्गत विषयवस्तुका आधारमा रचना विधान तथा पन्थीका गजलमा शिल्प विधानको चर्चा गरिएको छ ।

शोधपत्रको अन्तिम छैटौं परिच्छेदमा **'उपसंहार'** मा समग्र मूल्याङ्कन गर्नका साथै उनका स्थान निर्धारण गरिएको छ । शोधपत्रको समापन खण्डमा परिशिष्ट, सन्दर्भग्रन्थसूची राखेर शोधपत्रको अन्त्य गरिएको छ ।

विषयसूची

क .स .	शीर्षक	पेज नं.
	पहिलो परिच्छेद	
	शोधपरिचय	**१-४**
१।१	शोधपरिचय	**१**
१।२	शोध शीर्षक	**१**
१।३	समस्या कथन	**१**
१।४	शोधकार्यको उद्देश्य	**२**
१।५	पूर्व कार्यको समीक्षा	**२**
१।६	औचित्य	**३**
१।७	शोधकार्यको सीमाङ्कन	**४**
१।८	सामग्री सङ्कलन र शोधविधि	**४**
१।९	शोध प्रबन्ध/शोधपत्रको रुपरेखा	**४**
	दोस्रो परिच्छेद	
	साहित्यकार देवी पन्थीको जीवन वृत्तान्त र व्यक्तित्व	**५-१८**
२।१	जीवन वृत्तान्त	**५**
२।१.१	जन्म र वाल्यावस्था	**५**
२.१.२	शिक्षा	**५**
२.१.३	स्वभाव र रुचि	**६**

२.१.४	वैवाहिक सम्बन्ध एवम् सन्तान	७
२.१.५	आर्थिक अवस्था र जागिर	८
२.१.६	साहित्यिक प्रेरणा र लेखनयात्राको प्रारम्भ	८
२.१.७.	लेखन विस्तार	९
२.१.८.	आत्मनिर्भरता	१०
२.१.९.	देश विदेश भ्रमण	१०
२.१.१०.	पुरस्कार तथा सम्मान	११
२.२	देवी पन्थीको व्यक्तित्वको अध्ययन	१२
२।२।१।	व्यक्तित्व निर्माणका आधार	१२
२.२.२.	प्राध्यापक व्यक्तित्व	१३
२.२.३	साहित्यिक व्यक्तित्व	१३
२.२.३.१.	कवि व्यक्तित्व	१३
२.२.३.२.	जीवनीकार व्यक्तित्व	१४
२.२.३.३.	कथाकार तथा नाटककार व्यक्तित्व	१४
२.२.३.४	लेख रचनाकार व्यक्तित्व	१५
२.२.३.५	समालोचक व्यक्तित्व	१५
२.२.३.६	गजलगो व्यक्तित्व	१६
२.२.३.७	लेखक तथा सम्पादक व्यक्तित्व	१७

२.२.३.८ राजनीतिक व्यक्तित्व १७

२.२.३.९. विविध व्यक्तित्व १८

तेस्रो परिच्छेद

गजलको सैद्धान्तिक रुपरेखा १९-३४

३।१ गजल परिचय १९

३।२ विषयवस्तु र गजल २०

३।३ गजलमा भावको स्थिति २१

३.४ रचना विधान २२

३.४.१ आन्तरिक रचना विधान २२

३.४.१।१ पहिलो भाग वा मतला २२

३.४.१।२ दोस्रो भाग वा मध्यभाग २३

३.४.१।३ मकता २४

३.४.१।४ गजलका अन्य उपकरणहरू २५

३.४.२ छन्द वा बहर २९

३.४.२।१ बहरको निर्माणका लागि आवश्यक तत्वहरू ३०

३.४.२।२ गजलमा छन्दको स्थान ३०

३.४.३ भाषा प्रयोग ३१

३.४.३।१ काव्यात्मक व्यवस्थापन ३२

३.४.३।२ विचलन ३२

३.४.३।३ भाषाको सरल तथा स्वभाविक प्रयोग ३३

३.४.३।४ सूत्रात्मकता तथा संक्षिप्तता ३३

३.४.३।५ वर्ण प्रयोग ३४

चौथो परिच्छेद

देवी पन्थी पूर्वको नेपाली गजल परम्परा र पन्थीको गजल यात्रा ३५-६५

४।१ नेपाली साहित्यमा गजल प्रयोग हुनुका मुख्य कारणहरू ३५

४।१.१ राजनैतिक कारण ३६

४।१.२ सामाजिक कारण ३६

४.१.३. शैक्षिक कारण ३७

४।१.४ साँस्कृतिक कारण ३७

४.२ नेपाली गजलको काल विभाजन ३८

४.२.१. प्रारम्भिक काल (वि.सं. १९४० देखि २००२ सम्म) ४०

४.२.१.१ नेपाली गजलका प्रथम प्रयोक्ता मोतीराम भट्ट ४०

४.२.१.२ प्रयोगकालीन गजलकारहरू ४२

४.२.१.२.१ लक्ष्मीदत्त पन्त (इन्दु) ४३

४.२.१.२.२ नरदेव पाण्डे ४३

४.२.१.२.३ गोपीनाथ लोहनी ४४

४.२.१.२.४ गजव ४५

४.२.१.२.५	रत्नलाल 'रत्न'	४५
४.२.१.३	नेपाली गजलका उत्थापक	४६
४.२.१.३.१	शम्भूप्रसाद ढुङ्गेल (१९४६-१९८६)	४६
४.२.१.४	उत्थानकालीन गजलकारहरू	४८
४.२.१.४.१	भीमनिधि तिवारी (१९६८-२०३०)	४९
४.२.१.४.२	उपेन्द्रबहादुर जिगर (१९६०-२०३०)	४९
४.२.२.	माध्यमिक वा सुषुप्तकाल (वि.सं. २०००/२००२-२०३५ सम्म)	५०
४.२.३	पुनर्जागरणकाल (वि.सं. २०३६-२०४९ सम्म)	५१
४.२.३.१	ज्ञानुवाकर पौडेल (वि.सं. २००९)	५२
४.२.३.२	बुँद राना (वि.सं. २००३)	५३
४.२.३.३	ललिजन रावल (वि.सं. २०२१)	५६
४.२.३.४	धर्मोगत शर्मा 'तुफान'	५८
४.२.३.५	रवि प्राज्जल (वि.सं. २००७)	५९
४.२.४	उर्वर वा विकासकाल (वि.सं. २०५० देखि यता)	६०
४.३.	देवी पन्थीको गजल यात्रा	६२
४.३.१.	पन्थीको गजलयात्राको चरण विभाजन	६२
४.४	नेपाली गजलमा देवी पन्थीको योगदान	६४

पाँचौ परिच्छेद

गजलकार देवी पन्थीका गजलहरूको अध्ययन र विश्लेषण ६६-९७

५।१।	विषयवस्तुका आधारमा	६६
५.१.१	सामाजिक विसङ्गतिलाई विषयवस्तु बनाएका गजल	६६
५.१.२	राजनीतिसम्बन्धी गजल	६९
५.१.३	भ्रष्टचारसम्बन्धी गजल	७४
५.१.४.	साहित्य र साहित्यकारसम्बन्धी गजल	७५
५.१.५.	राष्ट्रियतासम्बन्धी गजल	७६
५.१.६.	प्रकृतिसम्बन्धी गजल	७८
५.१.७.	वैचारिक गजल	७९
५.१.८.	मानवीय संवेदनासम्बन्धी गजल	८०
५.१.९.	व्यहारिक जीवनसम्बन्धी गजल	८१
५.१.१०.	श्रृङ्गारिक विषय	८२
५.२	रचना विधान	८३
५.२.१	मतला	८४
५.२.२	शायरी भाग वा शायरी समूह	८५
५.२.२.१	काफिया	८८
५.२.२.२	रदिफ प्रयोग	९०
५.२.३	मकता वा गजल संरचनामा अन्तिम भाग	९२
५.२.३.१	तखल्लुसको प्रयोग	९२

५.२.४ पन्थीका गजलमा लय ९४

५.२.५ बहर प्रयोग ९५

५.३। पन्थीका गजलमा शिल्प विधान ९६

५।३।१ शैली (इवारत) ९६

५।३।२ प्रतीक (इशारत) ९६

५।३।३ भाव सघनता (अदा) ९७

छैटौं परिच्छेद

उपसंहार ९८-१०१

परिशिष्ट

सन्दर्भ ग्रन्थसूची